

Валерій Старков
(Київ, Україна)

Ігрові елементи весільної обрядовості українців у науковій спадщині Федора Вовка

Тема традиційної весільної обрядовості є ключовою в родинній (сімейній) обрядовості людності. Хоча в порівнянні з родильною та поховальною, які є іншими основними складовими родинної обрядовості, вона досліджувалась і досліджується значно ширше, питань, які уточнюють наші уявлення про функціонування весільної обрядовості українців, ще достатньо. Це стосується різних аспектів самого явища, в т.ч. його джерел та історіографії, регіональних досліджень тощо.

Оскільки нас цікавить ігрова складова традиційної весільної обрядовості, то звернемо увагу на те, що останнім часом з'явилися праці, які розглядають цей аспект явища. Можна відзначити праці О. Курочкина [13, 14], В. Кушніра, Н. Петрової [15, 18], де розглядаються ігрові елементи як передвесільної, так і власне весільної обрядовості. Історіографічні праці цього аспекту *власне весільної обрядовості українців* нам невідомі.

Відповідно до вищесказаного ми хочемо звернути увагу на те, як, на нашу думку, Федір Вовк розумів явище гри і яке місце посідав ігровий елемент у власне весільній обрядовості.

Тема весільної обрядовості була однією з найулюбленіших для Федора Кіндратовича Вовка. У своїй праці “Шлюбний ритуал та обряди на Україні” (1891–92 рр.) він писав: “у дослідях, які ми розпочали з метою розшукати дорогу, що нею йшли у своєму розвитку різноманітні форми соціального життя [...] ми можемо на окремому прикладі весільного ритуалу та обрядів спостерегти майже все, що за останні часи було відкрите та висвітлене”, згадавши імена дослідників-етнологів та культурологів, переважно другої половини XIX ст., і їх здобутки [3, с. 215–216]. Весільна обрядовість була для Ф. Вовка

моделлю, над якою він постійно працював і удосконалював, і яку застосовував при дослідженні інших культурних явищ. Він багато студіював шлюбні стосунки та весільні обряди різних народів, про що свідчать як архівні матеріали його фонду в Інституті археології НАН України, так і спеціальні роботи на цю тему. Паралельно із вищезгаданою працею французькою мовою, на початку 90-х рр. він публікував в Софії болгарською мовою велику працю “Весільні обряди слов’янських народів” [6]. В той же час він рецензував сучасні праці про весільну обрядовість чехів М. Бартоша [22], давніх слов’ян М. Ковалевського [4], українців Чернігівщини П. Литвиної-Бартош [20], публікував окремі нотатки і праці про весілля у болгар та інших народів [7, 21]. Сучасники дуже високо цінували студії Ф. Вовка про українське весілля. В передмові до празького видання (1927 р.) говориться про те, що: “студія про українське весілля, можна певно сказати, єдина в науці, що так докладно, так широко розробляє цю тему. Особливо цінив її велику вартість такий глибокий знавець української етнографії, як Михайло Драгоманов, і заходами Драгоманова вона й появилась у друку, спочатку болгарською мовою, а через кілька років, доповнена й виправлена, по-французькому” [17]. Слід зазначити, що, на нашу думку, автор передмови дещо невірною оцінив синхронність виходу болгарського та французького видання студії Ф. Вовка про весілля, що видно з вихідних даних публікацій.

Вже невдовзі після виходу друком праць про весілля, 1895 року Ф. Вовк писав М. Грушевському, відповідаючи на запит останнього щодо публікації його праці про весілля у “Записках” НТШ: “Щодо весілля, то це річ найбільше затяжна [...] переробити-ж – се значить далеко побільшити і справді таки переробити, полагодивши багато деяких помилок і т.і. Я й сам мав се на меті як писав [...] і до того хотів додати до статті (або книжки коли хочете) і усі рукописні матеріали з яких я користувався [...] У мене нового порівнявчого матеріалу позбиралось вже трохи не стільки ж, скільки було, та з тієї пори скільки вже нового друкованого набралось... Оттим то я й хочу підождати ще трохи, та як спроможуся коли місяців по 2 або з вільного часу то тоді і зроблю” [2, с. 103]. До цього треба сказати, що сам Федір Вовк в останньому абзаці праці “Rites et usages nuptiaux en Ukraine” зазначав: “Наша праця про українське весілля залишає ще багато бажань щодо повноти наших дослідів. Ми тільки злегенька торкнулись питань, що ми їх тут поставили, і зосталося ще багато

інших, яких ми, всупереч нашому бажанню, не могли вистудіювати” [3, с. 337].

Але до кінця життя Федір Вовк так і не знайшов часу, щоби ґрунтовно переробити і доповнити свою основну “весільну” працю. Час від часу він повертався до деяких весільних сюжетів, зокрема опублікував “Програму для збирання свідчень про весільні обряди у великорусів та іногородців Східної Росії” (1911 р.) [5]. Його “весільний” розділ у головній, і як виявилось, підсумковій праці про українську етнографію “Этнографические особенности украинского народа” (1916 р.) [8] є дуже скороченим, без наукового апарату, викладом російською мовою його вищезгаданої праці “Шлюбний ритуал та обряди на Україні” (1891–92 рр.) [3]. Це очевидно навіть із кількісних параметрів праць: весільний сюжет в “Этнографических особенностях...” обіймає 19 сторінок, а праця “Rites et usages nuptiaux en Ukraine”, перевидана українською мовою – 123 сторінки. Розділ про весільні обряди майже повністю зберіг структуру свого “попередника”.

Не таким вже й простим завданням виявилось для Федора Вовка в світлі генезису весільних обрядів українців пояснення “ігрищ”. Як він не хотів “конче... знайти місток між тими (давніми – В.С.) ігрищами і теперішніми, котрі не звідки-ж узялись як з тих...” так і не написав про це, хоча і планував (Игрища межю села оддам мабуть у “Folk-Lore” – писав він Михайлу Грушевському 20 липня 1895 року [16, с. 104]). Що розумів Ф. Вовк під “ігрищами” стає зрозумілішим, якщо розглянути які рубрики він ввів для збору матеріалів по цій темі в розділі “Игрища” (игрища малороссиян и других славян и украинские свадебные обряды) особистого архіву: 1. “Игры весенние и прочие” – 51 аркуш нотаток; 2. “Брачные сезоны (браки в избр[анное] вр[емя] года) (39); 3. Игрища древних славян (11); 4. Сезон браков (puberte, nubiation etc.) (24); 5. Элементы игрищ в свад[ебных] обрядах (12); 6. Varia (матеріали і нотатки) (9) [10, № 40]. Зрозуміло, що Ф. Вовк практично мав на увазі ігровий елемент весільної обрядовості. Це тим більш очевидно, що інші родинні обряди (родини (4 аркуші нотаток), похорон (10), проводи і поминки (6)) він відніс до іншого розділу свого архіву – “Звичаї України”, куди відніс також і таке явище як “кулачки” (9) а також “мораль” (проституція) (1) та “Varia” (побратимство) (2) [10, № 38]. Серед цих останніх можна знайти не тільки ігрові елементи, але й безпосередні ігри різних вікових груп (кулачки, “ігри при мерці” тощо). Хоча слід зазначити, що останні,

хоча і були поширені в Україні, на початок ХХ ст. були мало відображені в науковій літературі [19], і могли бути поза увагою дослідника, багато років відірваного від батьківщини.

Ігровий елемент весільної обрядовості Ф. Вовк спеціально не обговорював, бо і не ставив такого завдання, хоча він простежується в його основній етнографічній праці. Ігрову складову можна побачити і під час виробничих процесів, і під час обрядодій родинного і громадського побуту, особливо – в календарній обрядовості. Так, напередодні свята Юрія (23 квітня ст. ст.), яке належить, за Ф. Вовком, до сонячного культу, у деяких місцевостях людиність лагодить Лялю (найкращу дівчину), прикрашає її, потім починає коловий танок, що йде у супроводі пісень. З цього дня активно, з повною силою відбуваються веснянки (чи гаївки), “що їх супроводять ріжноманітні гри, які мають дуже виразний весняний характер. Ці гри та пісні розглянемо в статті про українську народню словесність” – писав він [2, с. 185]. Зазначимо що і ця праця, нажаль, не була опублікована Ф. Вовком, який, очевидно, планував вмістити її в енциклопедії “Український народ в його минулому та сучасному”.

Сам термін “*гра*”, “*зрати*” Ф. Вовк використовував вільно. У нього “На Великдень, згідно з загальнопоширеним повір’ям, сонце *грає*, цеб-то, в час свого сходу, то здіймається то опускається за обрій; тому багато є людей, особливо дітей, що дбають не проспати цієї хвилини” [2, с. 184]. Говорячи про пережитки у весільних обрядах, він припускає, що “...пережитки являють собою цілком припустне наподоблення того, що чинилось колись, у дуже давню епоху, на “*грах*”, про що говорить літопис [2, с. 227]. Взагалі календарні обряди у своїй праці Ф. Вовк висвітлив дуже скупко, згадавши окрім весняної обрядовості обрядовість купальську, де є весільний ігровий елемент: “...танцюють навколо ляльок-“купайл” та плигають через розкладений близько вогонь; замість вогню кладуть часом купу кропиви. Одночасно, явна річ, співають ритуальних пісень, що мають також весільний характер. Геть частіше, однак, вже обмежуються тим, що розкладають вогонь та плигають через нього парами, – парубки та дівчата” [2, с. 185–186]. Від того, як стрибе пара, віщували щасливе, чи нещасливе буде їхнє спільне життя у майбутньому. Суто ігровим було і ворожіння на вінках із запаленими свічками і пущеними водою. На час виходу “Етнографічних особливостей...” вже були відомі праці З. Кузелі та В. Гнатюка про поховальні обряди та “про ігри при

мерці” [9, 11, 12], хоча Ф. Вовк відзначив лише працю В. Гнатюка, назвавши її “чудовою” і звернув увагу на безпосередні ігри (лопатки, грушки тощо) [2, с. 208].

В цій же статті ми хочемо звернути увагу на ігровий елемент саме під час основного весільного обряду. Не йдеться про ігри дошлюбного періоду, до яких іноді відносять ігри навіть дітей. Хоча ігри хлопчиків і дівчат сприяють знайомствам у ранньому віці, але все ж, це – звичайні ігри різних статево-вікових груп із різноманітною семантикою. Мова може йти про відповідні ігри у період, близький до шлюбу, і саме про ці ігри Ф. Вовк обіцяв розповісти, але, як ми зазначили, не зробив цього.

Так, під час барвінкового обряду після заручин “дружка та ще одна дівчина, кожна тримаючи хустку, вилазили на лавку коло столу, а парубки ставали перед ними серед хати, потім вони виконували певний танець, подібний до третьої фігури кадрили [3, с. 227].

Під час “коровою”, “як тільки коровай посадять у піч пектись, всі парубки, присутні в хаті кидались на коровайниці, щоб вирвати в них лопату, що на ній вони садили в піч коровай; вихопивши в них цей трофей, вони скакали і танцювали по хаті, приспівуючи”. Але якщо в цій своєрідній грі “коровайницям пощастить затримати в себе лопату, то тоді вони мають перемогу, танцюють та співають” [3, с. 248]. Згодом починалась ритуальна гра-вправи з діжею: коровайниці “...стають навколо діжі, разом з чоловіками, що zostались у хаті, підіймають тричі діжу вгору, стукаючи нею об сволок; цілуються навхрест, потім носять діжу по хаті і починають нарешті з нею танцювати” приспівуючи відповідних пісень. Закінчуючи “коровайний” обряд, “кладуть коровай на віко діжі, застелене навхрест двома вишиваними рушниками, ставлять віко на голову молодиці, і вона несе його до комори” [3, с. 248–250].

Під час розплітання коси у гуцулів, вони прив’язували кінці коси молодої до причілку, і сам молодий, або старший боярин одрубав кінці коси одним ударом топірця [3, с. 251]. Якщо це не вдавалося зробити одним ударом, то це віщувало негаразди у подружньому житті.

Під час весільного потягу, коли відбувалась перейма, відбувалася і театралізована гра-бій між боярами і представниками парубочої громади молодого і представниками роду молодої з наступними перемовинами, які символізували, за Ф. Вовком, залагодження справ між

двома родинами [3, с. 226]. Тут таки відбувався наступний ігровий епізод. Коли поїзд молодого входив у двір, мати молодої виходила з хати. На матері вивернутий кожух, вона тримала миску з водою та вівсом. “Молодий підносить миску до рота, наподобляючи, наче п’є, потім кидає її через голову назад, а старший боярин намагається палицею розбити її на льоту. Після цього теща частує молодого та всю його дружину горілкою і просить до хати” [3, с. 266–267]. Ф. Вовк пояснює ці весільні епізоди заходами перестороги проти лукавства ворога та пророкуванням та побажанням достатку та врожаю (кожух, вода, зерно). Розбивання ж миски означає безпосереднє запліднення землі водою та зерном, а вдале розбиття миски, на нашу думку, означає всілякі гаразди у шлюбі.

Невдовзі, іноді, знову відбувалась ритуальна бійка палицями старостів з братами молодої, які охороняють її. Потім йшло замирення і “продаж” молодої і втеча братів молодої від кари за “продаж” [3, с. 269–270].

На Катеринославщині, під час розплітання коси і одягання очіпка молодій, дружко клав очіпок та намітку на віко діжі, ставив віко собі на голову й обертався кругом на одному місці і лише після цього очіпок з наміткою потрапляв на голову молодої [3, с. 275].

Взагалі, всі основні заходи під час традиційного весільного обряду, починаючи від заручин і до подій другого дня з перезвою, проходили під захоплюючий акомпанемент змагання двох хорів. Подруги молодої складали хор від неї. В той же час жіночий персонал від молодого, який носив назву свях, або свашок становив хор від нього і вони піснями коментували кожну подію шлюбного обряду. У висновках до своєї праці, Ф. Вовк зазначав: “Все це відбувається в супроводі хору, що своїми піснями пояснює всі акти, через які переходить церемонія, звертається то до того, то до іншого персонажу, що *грає* ту чи іншу роллю у весільному святі” [3, с. 320]. Філософський напрямок ігрової культури на кінець XIX ст. ще не був сформований (Й. Гейзінга, Г. Гадамер, Е. Фінк, Р. Кайуа та ін.), але для Федора Вовка весільний обряд був суцільною грою-ритуалом, в якій суто ігрові елементи виринали постійно, але лягали в основну ритуальну лінію весільного обряду. Саме в обрядовості, на відміну від безпосередніх ігор певних статево-вікових груп, найважче відділити ритуальну складову від ігрової, хоча це часто і не треба робити. Вивчаючи форми поведінки, дослідники відзначають близькість гри та ритуалу. Відсутність

границь, неточні уявлення про природу обох явищ призводить при вивченні конкретних явищ до розширення сфери гри за рахунок ритуальних форм поведінки і навпаки. Іноді “*гра*” і “*ритуал*” використовуються як синоніми, чому сприяють в обрядовій лексиці такі вирази як “грати весілля” [1, с. 21]. У праці Ф. Вовка дієслово “грати” зустрічається часто, наприклад (окрім зазначених вище): “Один факт, однак, застається ще не з’ясований: чому в цьому (під час знімання серпанку з молодої – В.С.) першу роллю *грає* батько молодого, що під час інших весільних обрядів, як і батько молодої, застається в тіні, чому його іноді заміняє дружка, і чому це не сам староста, що в цілій процедурі весільного ритуалу грає дуже виразно зазначену роллю жерця” [3, с. 310] та ін.

Загалом же, ритуал, в цьому конкретному випадку, – та ж гра з передбачуванним фіналом на відміну від безпосередньої гри, де результати непередбачувані.

Висновки даного дослідження. На нашу думку, згадані нами (далеко не всі) ігрові елементи в працях Ф. Вовка були або частинками рудиментів старих обрядів, сутність яких майже втрачена (гравправи з діжею у коровайницях), або певними новаціями, які виникли на старому ґрунті і закріпились як певна гра з елементом ворожіння (одрубання кінця коси у гуцулів).

За Ф. Вовком, князівська доба довершила розвиток українських весільних звичаїв і сліди пізніших впливів (татарське пригноблення, козацька республіка, польське панування тощо) помічені слабо і “дохристиянська доба була кульмінаційним пунктом у розвитку українського весілля. З християнством ритуал українського весілля увійшов у стадію розкладу; цей розклад іде, хоч і дуже поволі, але невпинно, і з часом він неминуче знищить всі сліди тої доісторичної старовини, носієм якої він досі був” [3, с. 337]. Для дослідника було найважливішим показати генезис весільної обрядовості і він блискуче виконав це завдання. Ігровий характер весільної обрядовості і власне весільного циклу, зокрема, був для нього цілком очевидним. Праці Федора Кіндратовича Вовка з традиційної весільної обрядовості українців в багатьох аспектах й досі залишаються неперевершеними.

Джерела та література:

1. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб., 1993. – 240 с.

2. *Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Прага: Український громадський видавничий фонд, [1927]. – С. 34–214.
3. *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал та обряди на Україні // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Прага: Український громадський видавничий фонд, [1927]. – С. 215–337. Вперше надруковано: *Rites et usages nuptiaux en Ukraine // Volkov Théodore. L'Anthropologie.* – Т. II. – Paris, 1891. – Р. 160–184, 408–437, 537–587; Т. III. – Paris, 1892. – Р. 541–588.
4. *В[олков Ф].* // Киевская старина. – 1892. – № 5. – С. 278–284 (Рецензія на працю: *Kowalewsky M. Mariage among the early slavs // Folk-lore, Quarterly Review of Myth.* – London, 1890. – Dec.).
5. *Волков Ф.* Программа для собирания сведений о свадебных обрядах у великоруссов и инородцев Восточной России // *Живая Старина.* – 1911. – Вып. 1. – С. 27–30 і окрема відбитка.
6. *Волков Ф.К.* Свадебарскит обреды на славянскит народы // *Сборникъ за народны умотворения, наука и книжнина.* – София, 1890. – Кн. III. – С. 137–178; 1891. – Кн. V. – С. 204–232; 1892. – Кн. VIII. – С. 216–256; 1894. – Кн. XI. – С. 472–510.
7. *Волков Ф.* Свадебные обряды в Болгарии // *Этнографическое Обозрение.* – Кн. XXVII. – 1895. – № 4. – С. 1–56.
8. *Волков Ф.* Етнографические особенности украинского народа // *Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф. Волкова, М. Грушевского, М. Ковалевского и пр.* – Пг., 1916. – С. 455–647.
9. *Гнатюк В.* Похоронні звичаї й обряди. Зібрав *В. Гнатюк* // *Етнографічний Збірник.* – Т. 31–32. – Львів, 1912. – С. 203–424.
10. Інвентарний опис наукових матеріалів Хв.К. Вовка // *Науковий архів Інституту археології НАН України.*
11. *Кузеля Зенон.* Посіжинє і забави при мерци // *Записки НТШ.* – Т. 121. – Львів, 1914 – С. 173–224; Т. 122. – Львів, 1915. – С. 103–160.
12. *Кузеля Зенон.* Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі // *Етнографічний Збірник.* – Т. 31–32. – Львів, 1912. – С. 133–202.
13. *Курочкін О.В.* Архаїчний весільний танець-гра “Журавель” (“Бусел”) // *Матеріали до української етнології.* – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 140–145.
14. *Курочкін О.В.* “Метод синкретичних вузлів” і давні весільні ігри українців // *Матеріали до української етнології.* – К., 2003. – Вип. 3 (6). – С. 53–60.
15. *Кушнір В.Г., Петрова Н.О.* Молодіжні ігри та розваги в системі календарного циклу // *Кушнір В.Г., Петрова Н.О.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини. – Одеса, 2008. – С. 57–86.

16. Листування Михайла Грушевського та Федора Вовка / Упорядник *Всеволод Наулко* // Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – К; Нью-Йорк; Париж, Львів, Торонто, 2001. – С. 93–221.

17. [Передмова] // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології... – С. 2.

18. *Петрова Н.О.* Традиційні ігри та розваги в дошлюбному спілкуванні українців і росіян Одещини // *Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян / Збірник наукових праць.* – К., 1999. – С. 102–107.

19. *Старков В.* До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості (Внесок Зенона Кузеля у дослідження “ігор та забав при мерці” // *Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць.* – Вип. 2 (5). – К., 2002. – С. 279–286.

20. *Volkov Th.* // *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris.* – Т. 2. – 1901. – Р. 263 і окрема відбитка (Рецензія на працю: *Литвинова-Бартош П.* Весільні звичаї і обряди у селі Землянци на Чернігівщині // *Матеріали до українсько-руської етнології.* – Львів, 1900. – 104 с.).

21. *Volkov Th.* Menhir de la Pierre-Frite et le mariage // *Revue des Tradition Populaires.* – Т. VIII. – Paris, 1893. – Р. 448.

22. *Volkov Th.* // *Revue des Tradition Populaires.* – Т. VII. – Paris, 1892. – Р. 251–252 (Рецензія на працю: *Bartoš M.F.* Moravska Svatba. – Praha. 1892).

Валерій Старков (Київ, Україна) Ігрові елементи весільної обрядовості українців у науковій спадщині Федора Вовка

У статті розглядається місце ігрового елемента власне весільної обрядовості українців. Ця обрядовість має ігрову природу і утримує багато ігрових елементів. Розглянуто також зв'язок гри та ритуалу в цьому випадку. Праці Федора Вовка, присвячені весільній обрядовості українців, і досі залишаються актуальними.

Ключові слова: Федір Вовк, весілля, традиційна обрядовість, гра, ритуал.

Валерій Старков (Киев, Украина) Игровые элементы свадебной обрядовости украинцев в научном наследии Федора Вовка

В статье рассматривается место игрового элемента свадебной обрядовости украинцев. Эта обрядовость имеет игровую природу и содержит много игровых элементов. Рассмотрена также связь игры и ритуала в этом случае. Труды Федора Вовка, посвященные свадебной обрядовости украинцев, остаются актуальными до сих пор.

Ключевые слова: Федор Вовк, свадьба, традиционная обрядовость, игра, ритуал.

Valerii Starkov (*Kyiv, Ukraine*) **The Play Elements of Ukrainian Wedding Ritualism in the Fedir Vovk's Scientific Legacy**

In the article the place of play element of Ukrainian wedding ritualism are considered. This ritualism has play nature and include many play elements. The connection of the play (game) and the ritual are considered in this case too. The Fedir Vovk's works about traditional wedding ritualism is actually now.

Key words: Fedir Vovk, wedding, traditional ritualism, play (game), ritual